

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 165-188, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 10.04.2020 Kabul Tarihi: 16.08.2020

KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE GAYR-İ İSLAMİ İNANÇ UNSURLARININ KULLANIMI

The Use of Non-Islamic Faith Elements in Classical Turkish Poetry

Yusuf BABÜR¹

ÖZ

Çok geniş fizikî ve kültürel coğrafyaya hükmetmiş olan Osmanlı Devleti'nin öncülüğünde gelişen klasik Türk edebiyatı, varlığını uzun bir müddet devam ettirmiştir ve bu edebiyatın etkisi bugün bile hissedilir. Yaklaşık altı asırlık bir birikime sahip olan bu edebiyatta zaman içerisinde sayısız teşbihler, mecazlar ve imajlar üretilmiş, bunun bir sonucu olarak da mazmun denilen bir sistem ve kavramla karşılaşmıştır. Klasik Türk şiirinde kullanılan mazmunlar, şairin hayal gücü ve bilgisine bağlı olarak bir hayli renkli ve zengin çağrışımlara sahip olmuştur. Divan şairlerinin büyük bir kısmı, bu noktada oldukça özgün imajlar ortaya koyabilmiştir. Klasik Türk şiirinde farklı dinlere ait inanç unsurlarının da mazmun olarak kullanıldığını görmek mümkündür. Bu kullanımlar hem şairin kültür birikimini hem de hayal gücünü göstermek bakımından dikkat çekicidir. İslam'ın haricindeki dinlere mensup kişiler, bu dinlere ait ibadet mekânları ve simgesel öğeler, çoğu şairin kullandığı kavramlardır. Klasik Türk şiirinin kuruluş döneminden Tanzimat dönemine kadar hemen her şairin bahsi geçen kavramları kullandığını görmek mümkündür. Papazların beline bağladığı kuşak olan zünnarın bambaşka anlam ilintileriyle okuyucuya sunulduğu görülmüştür. Sevgilinin siyah saçı, rengi ve âşıkla yoldan çıkarması sebebiyle kâfir olarak ifade edilmiştir. Gönül, içinde sadece put gibi sevgilinin aşkını barındırdığı için kiliseyle irtibatlandırılmıştır. Bu çalışmada, gayr-i İslami inanışlara dair unsurlar bağlamında kullanılan kavramların izahı ve örneklendirilmesi üzerinde durulmuştur. Farklı yüzyıllarda yaşamış şairler dikkate alınmış ve bu şairlerin divanları taranmıştır. Şiirlerde geçen gayr-i İslami kavramlar bulunmuş ve tespit edilen bu kavramlar tasnif edilerek incelenmiştir. Bu kavramların geçtiği her beyit örnek olarak ele alınmamış; farklı teşbih ve istiare içinde kullanılanlar örnek olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk Şiiri, Mazmunlar, Gayr-i İslami İnanç Unsurları, Teşbih, İstiare, İmaj.

ABSTRACT

Classical Turkish literature, which developed under the leadership of the Ottoman Empire, which dominated a very wide physical and cultural geography, continued its existence for a long time and the influence of this literature can be felt even today. In this literature, which has an accumulation of nearly six centuries, countless imitations, metaphors and images have been produced over time, and as a result, a system and concept called mazmun has been encountered. The mazmuns used in classical Turkish poetry have many colorful and rich connotations depending on the imagination and knowledge of the poet. A large number of Divan poets were able to put out quite original images at this point. It is possible to see that the elements of faith belonging to different religions are also used as mazmun in classical Turkish poetry. These uses are remarkable in both demonstrating the poet's accumulation of culture and imagination. People belonging to religions other than Islam, places of worship and symbolic elements belonging to these religions are the concepts used by most poets. It is possible to see that almost every poet from the founding period of classical Turkish poetry to the Tanzimat period used these concepts. Zünnar, which is a belt tied around the

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı,
e-posta: yusuf_babur@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7560-021X>

waist by priests, was presented to the reader with completely different meanings. The lover's black hair has been denoted as infidel due to its colour and its disorientation of lovers. The heart is connected to the church because it contains only the love of the lover like an idol. The aim of this study is to explain and sample the concepts used in the context of non-Islamic beliefs. Poets who lived in different centuries were taken into account and the divans of these poets were scanned. The non-Islamic concepts mentioned in the poems have been found and these concepts identified have been classified and examined. Each couplet in which these concepts are mentioned is not considered as an example; those used in different paraphrases and quotations are considered as examples.

Key words: Classical Turkish Poetry, Mazmuns, Elements of Non-Islamic Faith, Analogy, Image.

GİRİŞ

Şairi ve şiiri toplumdan bağımsız düşünmek, oldukça eksik bir görüştür. Sanılanın aksine; sosyal hayattan uzak olduğu iddia edilen klasik Türk şiiri, sosyal hayatı ve günlük hadiseleri tüm renkleriyle yansıtmakta oldukça başarılıdır.

Bilgi ve kültür seviyesini göstermek maksadındaki klasik Türk edebiyatı şairi, ince anlam ve hayal öğelerini kullanmaktadır. Böyle bir şiiri anlamayan birisi için klasik Türk şiiri halktan kopuk addedilebilir. Ancak bu anlaşılmağın sebebi bazen anlamın girift ve kapalı olması iken bazen de okuyucunun bilgi ve kültür seviyesindeki eksiklik sayılmalıdır. İyi bir kültür birikimine sahip okuyucu için klasik Türk şiirini anlamlandırmak, daha kolaydır.

Belirli kaideler çerçevesinde bir konuyu ele alırken; anlam ve hayal derinliğinin sınırlarının zorlandığı görülür. Orijinal mazmunlar kullanmak ve yepyeni söyleyişler elde etmek, bilgili olmayı ve geniş bir hayal gücünü gerektirir. İlmî birikim ve söyleyişteki güzelliğın sonucu olarak; akla ve hayale hoş gelen ve kendini hemen ele vermeyen birçok teşbih oluşturulur.

Bu çalışmada; farklı dinlere, ağırlıklı olarak Hristiyanlığa ait kavramların klasik Türk şiirinde nasıl kullanıldığına ve ne gibi teşbihlere malzeme edildiğine dikkat çekilmiştir. Mazmunlaşmış bu kavramların hayal incelikleriyle süslendiğini görmek mümkündür. Şairin aşkını anlatmak için kendini bir papaz ya da ateşperest yerine koyduğuna veya sevgilisini bir puta benzettiğine şahit olunmaktadır. Burada zikredilen örnekler, bu kavramlar hakkındaki genel kanaati ve kullanım şeklini ortaya koymak açısından seçilmiş numunelerdir. Divanlarda bunlara benzer sayısız örneğe rastlamak mümkündür.

Çalışmaya konu olan kavramlar; şahıslar, mekânlar ve simgesel öğeler şeklinde üç ana başlığa ayrılmış ve bu başlıklar altında ele alınan mazmunlaşmış ifadeler izah edilerek örneklendirilmiştir. Bu mazmunların temel anlamları, varsa İslam tasavvufunda ne şekilde değerlendirildiği ve divanlarda genel çerçevede hangi anlamlarda kullanıldığı örneklerle belirtilmiştir.

A. ŞAHISLAR

Birbirinden bağımsız olarak düşünülmesi pek mümkün olmayan bu kavramlar tasnif edilirken beyitlerdeki anlam ağırlığı dikkate alınmıştır. Mesela; ateşperest kavramını içeren bir beyitte aynı zamanda tenasüp hâlinde put, kilise veya ateşgede kavramları da zikredilmektedir. Bu gibi beyitler sadece bir örnek için zikredilmiş; diğer başlık altında ikinci kere kullanılmamıştır.

1. Âteş-perest

Bu ifade, “ateşe tapan” anlamındadır. İlk insanların ateşi yakmakta güçlük çektiği, bu sebeple ateşi yanar tutmaya çalıştıkları söylenir. Bu sürekliliğın ateşi kutsallaştırdığı ve ona dinsel bir nitelik kazandırdığına inanılır. Nitekim Roma’daki Vesta Rahibeleri’nin veya İran’da Zerdüştdin adamlarının korumakla görevli olduğu ateşlerin hiç söndürülmeden devamlı yanar hâlde tutulması gerektiğine inanılır (Hançerlioğlu 2013: 61). Bazı rivayetlere göre ateşe ilk tapan insan, Hz. Âdem’in oğlu Kâbil’dir. Bu inanışa göre ateş, Hâbil’in kurbanını yakmış; Kâbil’in kurbanını ise yaktı. Kâbil, ihtiyarladığı vakitlerde çocuklarıyla birlikte Şam dağlarında yaşamaktayken

şeytan Kâbil'in yanına gelir ve onu kandırır. "Hâbil ateşe taptığı için onun kurbanı kabul edildi; sen ateşe tapmadığın için senin kurbanını ateş kabul etmedi. Sen de ateşe tap ki ateş senden hoşnut olsun" şeklinde yalan söyleyen şeytan, Kâbil'i ikna etmeyi başarır. O günden sonra Kâbil ve çocukları ateşe tapmaya başlar. Arabistan'ın güneyinde Âdem iline (Yemen) göç eden Kâbil ile çocukları, orada bir ateşlik yapar ve içki içip eğlenerek günlerini geçirir (Gürtunca 2007: I/116).

Sevgilinin yanağı ve dudağı, renk dolayısıyla ateştir; âşığı yakıp kavurması da bu sebeptir. Bazen semender ve Nemrut gibi kavramlar etrafında ateş teşbihleri yapılır. Klasik Türk şiirinde sevgilinin yüzü/yanağı, pembe ve kızıl rengi dolayısıyla ateşe; sevgilinin yüzünün güzelliğine taparcasına hayran olan âşık ise bu ateşin çehrenin meftunu bir ateşpereste benzetilir:

*Şem '-i ruhsârun odı kıldı meni âteş-perest
Çâk-i sînemde temâşâ eyle âteşgâhuma* (Fuzûlî, G. 258/2)

*Şu 'le-yi âteş ki dirler çihre-yi cânânedür
Men hu bir âteş-perestem gönüm âteş-hânedür* (Kavsî, G. 172/1)

*Pes tecellîger olalı âteşin ruhsârların
Bi 'z-zarûr âteş-perest oldı görüp hayl-i Mecûs* (Esif, G. 98/3)

Sevgilinin yanağında bulunan ayva tüyleri de sevgilinin al yanaklarına tapan ateşperestler şeklinde tasvir edilir:

*Hâl-i la 'lün iy sanem san kâfir-i İsbâyîdür
Hatt-ı haddün kâfir-i Hindîdurur âteş-perest* (E. Nazmî, G. 937/3)

*Ne yüzden meyl ider haddinde zülfin hattuna bilsem
Şu kim âteş-perest ola o hod ehl-i kitâb olmaz* (E. Nazmî, G. 2506/2)

2. Büt-perest

Büt-perest, "puta tapan" anlamındadır. Batı literatüründe; özellikle Hristiyanlık karşıtı olarak putlara ya da çeşitli şeylere inanan ve tapan kişiye "pagan" yani çoktanrıci denir. Bu inanç şekline de paganizm adı verilir. Pagan kelimesi, Latince; "paganus/köylü"den gelmektedir (Hançerlioğlu 2013: 391). Put, Fransızcada "idol" kelimesiyle karşlanır.

Hz. Nuh, puta tapmaya² alışmış âdemoğullarına tebliğ için, Allah tarafından vazifelendirilmiştir. Putperest kavmiyle baş edemeyen Hz. Nuh, nasihate kulak tıkayan bu kavmi Allah'a şikâyet etmiş; bunun neticesi olarak Nuh'un kavmi, Allah'a iman edenleri hariç, tufanla helak edilmiştir. Kur'an'da bu durum: *Nuh, 'Rabbim' dedi, 'Doğrusu bunlar beni dinlemediler, malı ve çocuğu kendi zıyanını arttırmaktan başka bir şeye yaramayan kimseye uydular. Onlar çok büyük tuzaklar kurdular. Dediler ki: Sakın ilâhlarınızı bırakmayın; hele Ved'den, Suvâ'dan, Yegûs'tan, Yeûk'tan ve Nesr'den asla vazgeçmeyin!' Gerçekten de birçoklarını saptırdılar;*

² İnsanlık tarihinde putperestliğin başlangıcıyla alakalı birkaç farklı rivayet vardır. Putlar hakkında ilk kez müstakil eser yazan İbnü'l-Kelbî, konu hakkındaki rivayetlerin bazılarını nakleder. Rivayete göre; Hz. Âdem öldüğünde, Şit'in oğulları yani Hz. Âdem'in torunları Âdem'i Hindistan'da Nevz Dağı'nda bir mağaraya gömerler. Şit'in çocukları, zaman zaman bu mağarayı ziyaret ederek Âdem'in cesedine ve mezarına saygı gösterir, ondan merhamet dileyerek mağaranın etrafını tavaf ederler. Hz. Âdem'in diğer oğlu olan Kâbil'in soyundan gelen bir başkası "Ey Kâbiloğulları! Şitoğulları'nın böyle bir yeri var, onun etrafında dönüp onu yüceltiyorlar, ona saygı gösteriyorlar. Sizin ise hiçbir şeyiniz yok." diyerek kavmini azgınlığa sevk eder. Ardından Kâbiloğulları için dünyada ilk putu yapar ve Kâbiloğulları bu puta tapmaya başlar. Başka bir rivayette ise Vedd, Suva, Yeğus, Yeuk ve Nesr adında salih kimselerin aynı ay içinde ölümleri sebebiyle Kâbiloğulları'nın üzüldüğü; Kâbiloğulları'ndan birinin, kavmin üzüntüsünü gidermek için bu kişilerin heykelerini yaptığı; ilk neslin bu heykellere bakıp bu salih kişileri hatırladığı; onların ardından gelen ikinci neslin bu heykelleri tazim ettiği ve işi abarttığı; üçüncü neslin ise bu tazimi tapmaya götürdükleri anlatılır (Doğru ve Çelik 2005: 57-58)

(Rabbim!) sen de artık bu zalimlerin şaşkınlıklarını arttır!’ Günahları yüzünden tufanda boğuldular, ardından ateşe atıldılar, kendilerini Allah’a karşı koruyacak yardımcıları da bulamadılar (Nuh 71/21-25) ayetleriyle açıklanmıştır. Putperestlik, tasavvufta hakiki tevhid ehlini temsil eder. Aşka ve vahdete mazhar olmak, putperestlik kabul edilir (Uludağ 2005: 81).

Klasik Türk şiirinde sevgili puta benzetilir; onu aşırı derecede seven âşık ise putpereste teşbih edilir. Genellikle haç, zünnar ve kiliselerdeki resimlerle tenasüp içinde bu benzetmeler yapılır. Sevgilinin güzelliğini gören herkes, sevgiliye taparcasına âşık olacaktır. Bu da teşbih ve istarelerde putperestlikle nitelenmiştir.

سجده شد پیش بت آرام در مسجد بعد ازین
غیر طاق ابروی او نیست محرابی مرا³ (Selimî, G. 21/2)

Zinhâr eline âyine virmen o kâfirün
Zîrâ görünce sûretini büt-perest olur (Bâkî, G. 97/4)

Ne şîve gösterür nakkâşî gör kim deyr-i dünyânun
Hem eydür büt-perest olma hem eyler şekl-i tersâyı (Üsküdarlı Aşkî, G. 561/6)

Büt-perest olsa da ey İstî-dem
Âşkın hâ’ib-i gufrân mı kalur (M. Fâ’ik, G. 76/4)

Dünya malına taparcasına meyleden kişiler de putperest sayılır. Dünya bir kiliseye benzetildiğinde; dünyanın içindekiler put, dünyalık mala bağlananlar ise putperest kabul edilir. Kendi nefsanî arzularından başkasını görmeyen kişi, putperesttir.

Enâniyyet meyinden halk-ı âlem cümle mest ancak
Ta’alluk gayra kılmış her biri bir büt-perest ancak (Üsküdarlı Aşkî, G. 213/1)

3. Kâfir (Mülhid, Zındık, Müşrîk, Münkir, Küffâr, Gebr)

Kâfir, küfr kelimesinin ism-i failidir. Küfr, Arapça; “bir şeyi örtmek, perdelemek, izale etmek, gizlemek, nimete nankörlük etmek” gibi anlamlara gelen bir kelimedir (Karagöz vd. 2010: 390). Bireyleri örtmesi, gizlemesi dolayısıyla gece, kâfir olarak nitelendirilir. Tohumu yerin altına gizlemesi sebebiyle ekim yapan kimse de kâfir olarak adlandırılır. Dinî terminolojide kâfir; vahdaniyeti, şeriatı veya peygamberliği ya da bunların her üçünün kalben doğruluklarını bildiği hâlde inkâr eden kimseyle ilgili kullanılır. Bazen; şeriatın gerektirdiği işleri yerine getirmeyi terk eden veya ihmalkârlık gösteren ve kendi üzerine düşen Allah’a şükür vazifesini terk eden kimseye de kâfir denebilmektedir (Türker 2010: 1283-1289; Karagöz vd. 2010: 357). Mülhit, tanrıtanımaz insana denir. İlk zamanlardan beri ünlü sufilerin birçoğu zındıklıkla suçlanmıştır. Bu sebeple zındıklıkla itham edilmek, sufiler arasında yüksek bir merteye sayılır (Uludağ 2005: 393).

Klasik Türk şiirinde sevgilinin gamzesi, gözü ve saçları kâfirdir. Özellikle saçlar, siyah renkli olması ve sevgilinin yüzünü örtmesi dolayısıyla kâfir sayılır ki bu tasavvur, kelimenin temel anlamına bir göndermedir. Bu mefhumlar, din ve imanın zıddı unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

گشت چشم کافرش غارت گر ایمان دگر
فته‌ها افگند در دین مسلمانان دگر⁴ (Selimî, G. 150/1)

³ Puta da secde etsem, mescide de girsem bundan sonra onun kaşının tâkından başka bir mihrabım yoktur. (Selimî’ye ait örnek beyitlerin Farsça yazılışları, TBMM kütüphanesi’nde kayıtlı nüshadan alınmıştır. Farsça beyitlerin Türkçe tercümelerinde ise Ali Nihad Tarlan çevirisinden yararlanılmıştır.)

⁴ Yine kâfir gözün imanı yağma etti; yine Müslümanların dinine fitne saldı.

- Bende-i fermân olup gîsû-yı kâfir-kîşüne*
Hidmete bil bağlayupdur ey sanem zünnârlar (Bâkî, G. 85/2)
- Gamzesin ol kâfir-i bûkalemûn- 'işvenün*
Sâde-dilân-ı heves râzına mahrem bulur (Nâ'îli-i Kadîm, G. 66/5)
- Olurmuş Mevlevî zünnâr-bend-i küfr bilmezdim*
Temâşâ itmesem kâfir senün zülf-i dil-âvîzün (Fehîm-i Kadîm, G. 183/2)

Sevgili, âşıkları doğru yoldan çıkarması, kendisine taptırarak derecede bağlaması dolayısıyla kâfir addedilir. Hatta âşığın perişan hâlini gören kâfirler bile duruma üzülp imana gelecektir:

- Küffâr görse kahrın ile lutfunı diye*
Âmentü bi 'l-lezî halaka 'l-leylü ve 'n-nehâr (Zâtî, K. LXXX/21)

- O kâfir-beççe bir peymâne sundu kim onun*
Derûn-ı lâleden âteş fîrûzân olduğun gördük (Nedîm, G. 58/4)

Âşık, kendisini Müslüman kabul eder ve sevgilinin yani bir kâfirin eline düşmüş olmayı zül sayar:

- Dem-â-dem cevrlerdir çekdiğim bî-rahm bütlerden*
Bu kâfirler esîri bir müselmân olmasın yâ Rab (Fuzûlî, G. 24/2)

Âşığın rakipleri yani sevgilinin diğer âşıkları kâfirdir. Kâfir olarak görülen rakip, her türlü eziyete müstahaktır. Rakibe hiçbir şekilde fırsat verilmemelidir:

- Semt-i dil-dâra varup bir de kabâhat itmesün*
İp kırar kâfir rakibi bagla zencîr ile as (Sıdkî, G. 114/2)

- Sehdür katl eylemek yüz bin rakîb-i kâfiri*
Emr kulsun tek hemân ol şeh gazâdan kim kaçar (Fehîm-i Kadîm, G. 46/3)

Felek, dönek oluşu ve âşıklara zulmetmesi dolayısıyla kâfirdir. Âşığın başına her gün bir bela salan ve vuslat vermeyen felek, kâfir olarak ilan edilir:

- Hele el-hamdülillâh baht-ı ser-keş bildi yâ haddin*
Hele kâfir felek de çekdi yâ dâmânına pâyı (Nedîm, K. VI/13)⁵

Sevgilinin yüzündeki siyah benler kâfirdir. Bazen de bu benler, rengi dolayısıyla, Hintli bir ateşpereste benzetilir:

- Hâl kâfir zülf kâfir çeşm kâfir el-amân*
Ser-be-ser iklim-i hüsnün kâfiristân oldu hep (Nedîm, G. 8/3)

Sevgilinin yüzündeki ayva tüyleri, benler, dudak, yanak, göz gibi uzuvlar; âşığı yoldan çıkaran unsurlardır. Dolayısıyla yüz “kâfiristân” a benzetilir:

- Türk-tâz-ı çeşm-i pür-kârın mıdır zâlim senin*
Böyle mülk-i hüsnü yek-ser kâfir-istân eyleyen (Nedîm, G. 106/3)

Nefis de şiirde kâfire benzetilen diğer unsurlardan biridir. Özellikle tekke ve tasavvuf şiirlerinde sıkça bu benzetmeye yer verilir:

- Cenge âgâz eylesen ol nefis-i kâfir-kîş ile*
Cündini kahr u şikeste tîg u şemşîrdür hulûs (Sıdkî, G. 113/2)

⁵ Şair Nedîm, “kâfir” kelimesini en çok kullananlardanandır. Divanında “kâfir” redifli bir de gazeli mevcuttur (Gölpınarlı neşri; Gazel 30).

Âşık, sevgilinin güzelliği karşısında küfre düşebilir. Gerçek âşıklar ise küfrün içindeki azametli imanı bulur:

Sûret ü nakş gözleyen kâfir ü büt-perest olur
Âşık-ı sâdık olanun fikri o Lem-yezelledür (Şeyhî, G. 41/4)

Küfrini sordu mana zülfün fakîh iy cân didüm
Âşıkun îmânıdur kâfir zihî îmân didi (Nesîmî, G. 401/7)

4. Mecûsî (Berehmen/Berhemen)

Mecusilik, Zerdüş'tün tebliğ ettiği, monoteist bir teoloji içeren inanç ve düşüncelerin eski İran inanç ve gelenekleriyle harmanlanmasından oluşan bir dindir. Bu din, Sasaniler döneminde yönetici sınıfla da yakından irtibatlı olan rahip sınıfı Meci'den (Mecûş) hareketle İslam kaynaklarında Mecusilik, Batı kaynaklarında ise Zerdüş'tün isminden dolayı Zoroastrianism veya Ahura Mazda isminden hareketle Mazdeizm olarak adlandırılır. Ayrıca ateş kültüyle ilgili inanç ve ritüelleri sebebiyle Ateşperestlik adıyla da bilinir. Kur'an'da bir yerde (Hac 17) "Mecûsîler" anlamına gelen mecûs (tekili mecûsî) kelimesi geçmektedir (Gündüz 2003: 279). Araplar, Zerdüş'tün dinine mensup olan kişilere Mecus adını verir. Mecus kelimesinin Farsça "muğ" veya Yunanca büyücü anlamındaki "magos" kelimelerinden birinden türetildiği de düşünülür (Hançerlioğlu 2013: 311). Berehmen; Hint ve Mecusilerin ruhani lideri, Brahma dinine mensup olan kişiye denir. Ayrıca puta tapanların papazlarıyla ateşe tapanların bilgin ve soylu olanlarına da bu ad verilir (Devellioğlu 2013: 98; Pala 2011: 68).

Klasik Türk şiirinde sevgilinin yüzündeki siyah ben, rengi dolayısıyla bazen Hintli bir Mecusi'ye benzetilir. Bazen de sevgilinin ateşinin yakıcılığı sebebiyle âşığın renginin simsiyah olduğu düşünülür. Aşk kilisesinin berehmenleri, âşıklardır:

Âteşe tapdun meger Hindû Mecûsîler gibi
Kim vücûdun kapkara yakmış o nârun pertevi (Üsküdarlı Aşkî, G. 549/3)

Deyr-i aşkın o berehmenleriyiz kim el-Hak
Bâng-i yâ Rab ile nâkûsını güyâ ideriz (M. Fâ'ik, G. 81/4)

Sevgilinin ateş rengindeki yüzünü ve bedenini aşırı derecede seven âşık, doğal olarak Mecusi sayılır. Sevgilinin yüzü, Mecusilerin yani âşıkların kıblesi hükmündedir:

Ebrû-yı 'anberîn ile mihrâb-ı dîndür
Ruhsâr-ı âteşin ile ol kible-i Mecûs (Bâkî, G. 212/5)

Berhemen-şive harem-perver-i aşk-ı sanemüz
"Yâ sanem yâ sanem" ile dili güyâ iderüz (Fehîm-i Kadîm, G. 131/5)

Gönülde eyleyen 'ışk-ı mecâzîdür suverkârî
Berehmen-sîretân-ı ârzû büt-hânesiz olmaz (İzzet Ali Paşa, G. 62/7)

Ayrıca sevgilinin ateş gibi parlak ve kırmızı yüzünün üzerindeki ayva tüyleri, ateşe tapan Mecusi çocuklarına teşbih edilir. Hat kelimesi, yazı ve çizgi anlamına geldiği gibi; kitap ile tenasüp hâlinde kullanılır. Sevgilinin güzel yüzü, Allah'ın hüsn-i hilkatinin okunması gereken bir kitap gibi algılanmıştır:

Hattın görünce muğ-beçe-i âteşin-ruhun
Sandım Mecûs ile eder Ehl-i Kitâb bahs (S. Vehbî, G. 29/6)

Sevgilinin diğer âşıkları yani rakipler de bazen Mecusi olarak düşünülür. Bunlar, âşıklık iddia eden düzenbazlardır:

Müdde 'î gebr midür yâhûd Mecûs
Bilmedüm ben hele ne milletdür (Muhibbî, G. 131/4)

Sen semiyî-i ism-i peygamber o hem-zâd-ı Mecûs
Darb-zen berk-ıla darbı yirin anun eyle nâr (E. Nazmî, K. XV/44)

5. Pîr-i Deyr (Pîr-i Mugân, Muğ, Muğ-beçe)

Pir-i deyr ya da pir-i mugan; baş keşiş anlamındadır. Tasavvufta ise aşk şarabını sunan hakiki ve kâmil mürşit, kutb-ı âleme denir; tarikat rehberi olan mürşid-i kâmil, bu makamdadır (Uludağ 2005: 286).

Klasik Türk şiirinde eğlence mahalli olan meyhanenin baş kahramanı, pir-i mugandır. Pir-i mugan; sırları açığa döker, herkese miktarınca ve meşrebince içki sunar, işret meclisini çekip çevirir, sözleri her daim hikmetlidir, cömerttir ve ona saygı duyulması gerekir (Pala 2011: 372). Sunduğu kadehi edebince almak, öğütlerini dinlemek ve onun gözünden düşmemek gerekir. Pir-i muganın yardımcısına, çırağına ise “muğ-beçe” denir.

Çü zâhid mescidi terk itmez ol nev-reste tıfl ammâ
Anun bî-gânelerle işretin pîr-i mugân söyler (E. Hasan Yâver, G. 63/4)

Medh iderdün lebleri devrinde ey pîr-i mugân
Akıbet î mânuna döndürdiler peymâneyi (Bâkî, G. 509/3)

Pir-i mugan ve muğ-beçe, üzüm ve üzüm suyu gibi düşünülür. Nitekim şaraba; “bintü'l-ineb/duhter-i rez/üzümün kızı” da denir. Pirin kadeh dolaştıran kızı, bu teşbihe konu olmuştur:

Bintü'l- ineb de muğ-beçenin tıpkıdır hemân
Bir meşrebi güşâdece kızdır Sakızlıdır (Nedîm, G. 14/2)

Ayağın yire komazsın elden iy pîr-i mugân
Duhter-i rez şöyle benzer kim halâlündür senün (Üsküdarlı Aşkî, G. 233/2)

Pir-i muganın himmetiyle ve sunduğu içkiyle âşıklar kemâle erecektir. Âşık, pir-i muganın himmetini yani sunacağı içkiyi her daim beklemektedir:

Şeyh-i şöhre minnet itme ey taleb-kâr-ı visâl
Bir kadehle himmet-i pîr-i mugân lâzım sana (Neylî, G. 2/4)

Meded Bâkiye ey pîr-i mugân bir cür'a himmet kıl
Elin alup ayaklandur ki ol bî-çâre düşmüşdür (Bâkî, G. 173/5)

Rind meşrep âşık, kendisi için en uygun yerin meyhane, en uygun hocanın ise pir-i mugan olduğunu dile getirir. Zaman zaman da meyhane ve pir, İslami unsurlarla mukayese edilir ya da İslami unsurlara benzetilir:

Şimdi sahbâ-hâne-i irfândadır rûh-ı neşât
Cân verir muğ-beççeler telkîn-ı î mân üstüne (Nedîm, K. II/4)

Zâ'ir-i meyhânem muğ secdesidür tâ'atüm
Işk pîrüm nakd-i cân nezrüm tevekkül niyyetüm (Fuzûlî, G. 212/1)

Yok bâde için minnetimiz pîr-i mugâna
Sâkî-i mey-i vahdet ile dest-be-destiz (Nef'î, G. 44/2)

6. Nasârâ

Nasranî, Hz. İsa'nın doğduğu yer olan Nasıra'ya mensubiyet veya yardım anlamındaki “nusret” kelimesinden türemiş bir kavramdır. Hristiyan veya yardımcı demektir. Kelimenin çoğulu ise “Nasarâ” şeklindedir. Kur'an'da bu kavram, Hz. İsa'nın şeriatına mensup kişiler için kullanılır (Karagöz vd. 2010:515-516).

Klasik Türk şiirinde “Nasara” sözcüğü hemen her zaman temel anlamında kullanılmıştır. Bu kavram daha çok methiyelerde karşımıza çıkmaktadır:

Serim Adası'na kim geldi Koçyân la'in-ile
Neçe bin asker-i mahzûli cem' olub Nasârânun (E. Nazmî, Tevarih, 76/1)

Bu ihânetligi Kıbtî vü Nasârâ vü Yehûd
İdemez âh bu kâfirse Müsilmân olsun (Şeref Hanım, K. XVI/23)

7. Papaz (Rûhbân, Râhib, Kıssîs)

Arapça rahib kelimesinin çoğulu olan ruhban, rahbe ve rahbaniyye (ruhbanıyye) kökünden gelir. Rahbe “korkup çekinme, derin dinî endişelerden dolayı ıstırap çekme”, rahbaniyye “yoğun bir dinî kaygı ve korku ile kendini ibadete verme” anlamındadır; rahib de Allah'tan korkan ve uzlet halinde ibadet eden kişiyi ifade eder. Ruhban ve rahbaniyye kelimeleri Kur'an'da Hristiyan geleneğine atıfla dört yerde (Maide 5/82; Tevbe 9/31 ve 34; Hadid 57/27) geçer (Gürkan 2008: 204).

Siyah elbise giymesi, erganûn çalması, haç takması, zünnar bağlaması, geceleri kilisenin mumlarını yakması gibi hususlar dolayısıyla papaz kelimesi teşbih ve telmihlere konu edilir. Geceleyin karanlık olması dolayısıyla; âlem, siyah elbise giymiş bir papaza benzetilir (Kurnaz, 1996: 93). Papaz kelimesi; deyr, sanem, zünnar, büt, haç (çelipa), aşk ve erganun gibi kavramlarla tenasüp içinde kullanılır:

Gâh erganûn etvârına ruhbânı eyler perde-sâz
Geh na'ra-yı yâhû salar kâşânedan kâşâneye (Hayâlî Bey, G. 54/4)

Niçün terk eylesün mey-hâne küncin rind-i mey-hâre
Ne zâhiddür ne râhib neylesün ol mescid ü deyrî (Ş. Yahyâ, G. 416/2)

Büt-i dildâra ey râhib sanem öykünmek istermiş
Bugün deyr-i cihân içre ana bâtul desem hakdur (Hecrî, G. 30/3)

Seccâde ger zahmet vire ruhbâna rehn-i mey kılam
Tesbîh eger mâni' ola fi'l-hâl zünnâr eyleyem (Şeyhî, G. 122/5)

Dünyayla ilişkisini kesip manastırda inziva hayatı yaşayan Hristiyan din adamına ise keşiş⁶ derler (Hançerlioğlu 2013:253). Ancak klasik Türk şiirinde “keşiş/kıssîs” kelimesine pek rastlanmaz:

⁶ Münzevi (hermitic) hayat biçimini seçmiş Hristiyan din adamlarının en meşhuru “keşişlerin babası” olarak da bilinen Aziz Antony'dir (ö. 355). Antony, yaşlı bir münzevi rehberliğinde Nil'in doğu kıyısındaki Nitria çölünde inzivaya çekilip, ileri derecede zühd ve nefsi yenme tekniklerini uygulamıştır. Antony'nin etrafında onu örnek alan Hristiyanların toplanmasıyla ilk manastır cemaatinin tohumları atılmış, bu ilk zahidler topluluğu ortak bir kurala tabi olmaksızın çadırlarda veya hücrelerde kendi koydukları prensipler doğrultusunda yaşamıştır. Sadece pazar âyinleri için bir araya gelen bu grup arasında günlerce yemek yemeyen, uyumayan veya haftalarca hareket etmeden ayakta duranlar olmuş, bazıları ise mezarlara veya kuyulara kendilerini hapsedip yıllarca çok az bir yiyeceklerle hayatlarını sürdürmüşlerdir (Gürkan 2003: 559).

*Bir büt-i cân-bahşa kıssîsem ki mânend-i Mesîh
Râhibîne çarh-ı deyr-i mihr ü meh nâkûs olur* (Fehîm-i Kadîm, G. 87/3)

8. Tersâ

Tersa, Farsça; “Hristiyan papaz, puta tapan” gibi anlamlara gelir. Tasavvufta ise ‘kötü huyları iyileriyle değiştiren ruhani, ince manalar ve hakikatler’ anlamında kullanılır. İnsan-ı kâmil için kullanıldığı da olur (Uludağ 2005: 354; Pala 2011: 451).

Klasik Türk şiirinde, genç ve güzel sevgili için büt-i tersa, tersa-beçe gibi kavramlar kullanılır. Tersa kavramı, zulmet, deyr, meyhane gibi mazmunlarla tenasüp içinde istihdam edilir:

*Şöhre-i âfâk idüp gönlümi ol tersâ-beçe
Gezdürüpdür kû-be-kû kâfir Müselmânı gibi* (Hecrî, G. 135/3)

*Zulmetdeydük zülfi gibi vü yüz ile uş
Tersâ bigiyüz kim yini îmâna irişdi* (Şeyhî, G. 186/5)

*Cihâni bend bend itmiş çeküp zünnâr-ı zülfinde
Getürmüş ol büt-i tersâ rüsûmın Uzzâ vü Lâtun* (Üsküdarlı Aşkî, G. 261/5)

9. Yahudî (Yahuda, Cehûd, Cehudi)

En büyük İsrail kabilesinin adı Yahuda’dır. Yahuda kabilesine mensup kişilere ise Yahudi denir. Daha sonraları, Hz. Musa’nın şeriatına inanan kimselere bu ad verilmiştir. Yahudilik, semavi dinlerin en eskisi olarak bilinir. Yahudilerin kutsal kitabı Tevrat, bu dinin kurucusu olarak Hz. İbrahim’i⁷ gösterir (Hançerlioğlu 2010: 549).

Klasik Türk şiirinde daha çok tersa, gebr ve Müslüman kelimeleriyle tenasüp hâlinde karşımıza çıkan bu kavrama nadiren yer verildiği görülmektedir. Bazen Yahudi milleti anlamında kullanılan bu kavramın farklı şekillerde de söz konusu edildiğine rastlanmaktadır:

*Behakk-ı Kirdgâr-ı münim ü bahşende ki lutfu
Mürebbi-i Müselmân u Yehûd u Gebr ü Tersâ’dır* (Nef’î, K. XLVIII/44)

*Defter-i a’mâle kılmayan deminde hayrı sebt
Bir Yahûdî gibidür kim işlemez eyyâm-ı sebt⁸* (E. Nazmî, Müfred, 31)

Şürb-i Yehud terkibi, “şarabı gizli içmek” anlamında kullanılır. Genellikle zahit ya da softa kimselere laf atmak maksadıyla şürb-i Yehud kavramı kullanılır:

*Şevk ile yine gevremiş îmânı rakîbin
Çekmiş gibi kâfir o bütü şürb-i Yahûd’a* (Nedîm, G. 127/5)

*Bize ikrâr hoşdur zâhidün şürb-i Yehûd’ından
Hudâ âgâh iken hiç i’tirâf inkâra benzer mi* (İzzet Ali Paşa, G. 130/3)

B. MEKÂNLAR

⁷ Kur’an-ı Kerim, bu konuda *İbrâhim ne yahudi ne hristiyan idi; bilâkis o hanîf bir müslümandı; müşriklerden de değildi. / Doğrusu insanların İbrâhim’e en yakın olanı, ona tâbi olanlar, şu Peygamber (Hz. Muhammed) ve iman edenlerdir. Allah da müminlerin dostudur* (Âl-i İmran 3/67-68) şeklinde buyurmakta ve Yahudilerin inancını boşa çıkarmaktadır.

⁸ Yahudilerin “şabat” dedikleri tatil gününe telmihtir. Allah’ın âlemleri altı günde yaratıp yorulduğunu; yedinci gün, hiçbir şey yapmadan dinlendiğine inanan Yahudiler, her hafta cuma akşamından cumartesi akşamına kadar bir şey yapmadan geçirir. Hristiyanlar, özellikle bu Yahudi geleneğinden ayrılmak için dinlenme gününü pazara almıştır (Hançerlioğlu 2010: 476)

1. Âteş-gede/Âteş-hâne/Âteş-gâh

Deyr-i mugan da denir. İçinde sürekli olarak kutsal ateşin yandığı Mecusi tapınağıdır. Tarihi kayıtlarda yer almayan bir inanışa göre; Hz. Muhammed'in dünyaya gelişiyle birlikte bir mucize yaşanmış ve binlerce yıldır yanmakta olan Mecusi tapınaklarının ateşi sönmüştür. Yer altından çıkan gazlar sebebiyle sürekli yanan ateşlerin bulunduğu tapınakların Mecusilerce ibadet yeri olarak kullanıldığı bilinmektedir. Yeri geldiğinde ise ateş-hane; maşuka kavuşma arzusuyla yanan âşığın gönlüne teşbih edilir (Şentürk 2015: I/406-407). Ateş-gede-i Behram terkibi, Hamel (Koç) burcuna ıtlak olunur (Öztürk ve Örs 2009: 30).

Tasavvufta; gönül, aşk âlemi ve Hak aşkı gibi anlamlarda kullanılır. Mecusi tapınağındaki ateş ebediyen yandığı gibi aşk ateşi de gönüllerde aralıksız ve sürekli olarak yanar ve orada maşuktan gayri ne varsa hepsini kül eder (Uludağ 2005: 51).

Klasik Türk edebiyatı şairleri aşkı bir ateş-gedeye teşbih eder. Sürekli ve güçlenerek yanan bu aşk ateşi, âşığın gönlündedir. Dolayısıyla gönül bir ateş-gededir. Âşık ise genellikle ateş-pereste benzetilir. Âşık bazen de kendisini aşk ateşhanesi içinde yaşayan semendere benzetir:

*Işkunla çü küfr ü dîn ser-ber-zededür
Hep gebr ü Müselmân arası 'arbededür
Uşşâk behişt ü dûzehi fark itmez
Ol Ka'be ise n'ola bu âteş-gededür* (Sükkeri, Rub. 9)

*Şu 'le-i aşkı hevâ-yı dildir efvân eyleyen
Bâd-zen bâl-i semenderdir bu âteş-hâneye* (Nedîm, G. 113/5)

Hamamların suyunu ısıtmak için ateş yakılan kısımlarına da "ateş-gâh" ya da "külhan" denir. Evsizler, kimsesizler ve derviş taifesinin özellikle kış aylarında ısınmak için buraları yurt edindiği bilgisine rastlamak mümkündür:

*Şâm irişse şem' umar pervâneler kim yanalar
Gelse kış sevdâsıdır 'abdâlin âteş-hâneler* (Hayâlî Bey, G. 73/1)

*Dâğdâğ-ı aşkile bu sîne gülşendür bana
Hârhar-ı gamla dil pür-süz-ı külhendür bana* (E. Hasan Yâver, G. 1/1)

2. Büthane (Büt-kede/Büt-gede)

Kilise, manastır, sumnat, puthane gibi mabedlere denir. Tasavvufta ise "vahdet-i küll"ü temsil eder. Zat-ı ahadiyet, yani mazhar olma hâlidir. Maddi âlemin, yani unsurlar âleminin kavramsal karşılığıdır (Uludağ 2005: 81).

Divan şiirinde; âşığın gönlü puthane olarak nitelendirilir. Put gibi güzel sevgilinin mekânı âşığın gönlü olduğu suretle âşığın gönlü puthane sayılır:

*Hakkâ ki 'aceb bûkalemûn bü-kededür dil
Geh rûy-ı safâ geh görünen sûret-i gamdur* (Nâ'îlî-i Kadîm, G. 123/3)

*Her çend reşk-i büt-kededür gönli Kavsînün
Bin nakş yokdur onda sanem-hâneler gibi* (Kavsî, G. 483/5)

Dünya ve felek, bir puthaneye teşbih edilebilir. Bu puthanenin sanemi ise şüphesiz sevgilidir; sevgili, dünya puthanesinin süsüdür:

*Hîç büt-hâne-i dehr içre gönül egmedi baş
Kimseye cânıla Hecrî şu sanemden gayrı* (Hecrî, G. 133/5)

*Bir sanemle deyr-i dünyâda idenler hâne nakş
Benzer ol sûret-pereste ki eyleye büt-hâne nakş* (Üsküdarlı Aşkî, G. 184/1)

Şairler; bazen Kâbe, mescit ve puthaneyi mukayese eder bazen de bunları birbirinden ayıramayacak derecede âşık olduklarını iddia eder. Şair öyle bir aşka kapılmıştır ki her yerde sevgilinin cemalini görmektedir. İlahi cemalin tecellileri -Kâbe olsun, puthane olsun- her yerde yansımaktadır:

*Ka'beyi büthânedен fark eylemezse vechi var
Dost dîdârın görür her yerde cân bînâ-yı aşk* (Usûlî, G. 58/13)

*Saçun küfrin yüzün nûrın görürse zâhid ü râhib
Bu mescidden diye yâ hâ vü ol büt-hânedен yâ hû* (Şeyhî, G. 151/5)

Sevgili yani sanem puthaneye girdiği vakit diğer putlar darmadağın olur. Onun suretinin dengi olabilecek bir sanem daha yoktur. Sevgilinin güzelliği, putları kıskandırmaktadır:

*Büt-hâneye seyr itmege girdi o perî-rû
Bütler yıkılıp her biri dîvâra tayandı* (Ş. Yahyâ, G. 439/3)

*Girüp büt-hâneye kulsan tekellüm cân bulur şeksiz
Musavvirler ne sûret kim der ü dîvâra yazmışlar* (Fuzûlî, G. 76/5)

3. Deyr (Kilise, Kilisâ, Kelisâ)

Kilise, sözlükte; “birlik, topluluk, cemaat vb.” anlamlarına gelen “eklisya” kelimesinden türemiştir. Dinî bir terim olarak; Hz. İsa’nın getirdiği inanç sistemini benimseyenlerin ibadet ve dinî törenlerini düzenledikleri mabet olarak anlamlandırılır. Hristiyan mezheplerince kilisenin anlam ve fonksiyonu farklılık gösterebilmektedir. Katoliklere göre Hz. İsa tarafından kurulan ve ona inananların oluşturduğu topluluktur. Yani katoliklere göre kilise birlik, kutsallık, ve hidayete götüren bir emniyet yolu gibi özelliklere sahiptir. Ortodokslar kilisenin hem bu dünyaya hem de görünmeyen öteki âleme ışık tuttuğuna inanmaktadır. Protestanlar ise kiliseyi ibadetlerin edildiği ve Allah’ın emirlerinin sunulduğu bir mekân olarak görürler (Karagöz vd. 2010: 380-381). Yahudi mabedlerine ise Havra⁹ denir.

Deyr kelimesi farklı terkiplerle karşımıza çıkabilir. “Deyr-i mînâ”, feleğe denir. “Deyr-i mükâfât” terkihiyle kastedilen, sebatsız dünyadır. “Deyr-i sepencî”den maksat ise, se-penc yani üç beş günlük hükmünde kilisedir; bu terkip, üç beş günlük olan dünya anlamında kullanılır (Öztürk ve Örs 2009: 176). Mecazen meyhane yerine de kullanılan bu kelime, tasavvufta insanîyet âlemi için zikrolunur. Deyr-i mugan terkihi; muğların mabedi, Mecusi keşişlerin ibadethanesi demektir. Deyr-i mugan, tasavvufta ise arif ve evliya meclisini anlatmak için kullanılır (Uludağ 2005: 107). Klasik Türk şiirinde kilise anlamında kullanıldığı gibi sevgilinin yaşadığı yer olarak da kullanılır. Dünyaya teşbih edilerek kullanıldığına da sıkça rastlanır (Onay 1992: 124; Hançerlioğlu 2010: 114).

Dünya ve âlem bir kilise kabul edilir. Sevgili ise bu kilisedeki en güzel puta benzetilir. Âşık, bu kilisedeki put gibi güzele meftundur:

⁹ Havra, Yahudilerin tapınma yeridir. Cami ve kilise durumundadır. İlk havranın milattan önce VI. yüzyılda Babil’de kurulduğu kabul edilir (Hançerlioğlu 2013:185). Divanlarda “havra” kelimesi geçer. Hatta bazı divan tahlillerinde bunun Yahudi ibadet yeri olarak kullanıldığı izah edilir. Ancak tahlillerdeki ya da başka divanlardaki örneklere bakıldığında bu kavramın genellikle “huri” kelimesinin çoğulu olarak kullanıldığı anlaşılacaktır. İbadet yeri anlamındaki kullanımına, ele alınan divanlarda rastlanmamıştır.

*Deyr-i âlemde Hayâlî kime âşıktır desen
Ey büt-i İsí-nefes sen saçları zünnâradır* (Hayâlî Bey, G. 62/5)

*Fuzûlî şâh-bâz-ı evc-i istiğnâ iken bilmem
Ne sehv etdüm ki bu vîrâne deyri âşiyân etdüm* (Fuzûlî, G. 199/7)

*Deyre benzer dehr anda her nigârîn bir sanem
Cümleten zâr u nizâr âşüfte âşıklar kadîr* (E. Nazmî, G. 1305/5)

İnsan vücudunun yıpranması ve yaşlılık etkileri, kilise duvarına çizilmiş olan ve zamanla silinip solan bir surete benzetilmiştir:

*Çökdü bünyân-ı beden bozuldu timsâl-i cesed
Deyr dîvârında yer yer mahv olan sûret gibi* (Ebussuud Efendi)

Sevgili, kilise içindeki saneme benzetilir. Ayrıca sevgili, kilise duvarına nakşedilmiş resimler kadar güzeldir. Bazen de sevgilinin suretinin kilise içine nakşedilmiş olduğu hayal edilir:

*Deyr içre nakş-ı sûretine eyleyüp nazar
Aklın sanemler ey büt-i gûyâ yitirdiler* (Hayâlî Bey, G. 171/4)

*Deyre arz etme cemâl ey büt-i tersâ tutuşur
Görmesün şem'-i ruhun bil ki kilîsâ tutuşur* (Cesârî, G. 179/1)

*Deyre saldun itr-ı zülfünden meger bûy-ı sipend
Ma'bedin kavm-i Mesîhânun çelîpâ eyledün* (Üsküdarlı Aşkî, G. 250/4)

Âşğın gönlü ve bedeni kiliseye teşbih edilebilir. Put gibi güzel sevgili, bu kilisenin en önemli ve en süsleyici unsurudur. Dünya sevgisinin de putlara teşbih edildiği olur:

*Eydir bu kadar kalmış anun nakş u nigârı
Çok seng-i melâmet yidi bu deyri münakkaş* (Ş. Yahyâ, G. 162/3)

*Deyr-i dil böyle sanem-hâne-i Ferhâd olmak
Hep senin ey büt-i nâzende hayâлиндendir* (Nedîm, G. 19/3)

*Hubb-ı Hakdan mâye yok kalbinde ey dünyâ-perest
Deyr-âsâ bâtının olmuş çü me'vâ-yı bütân* (Sıdkî, G. 169/31)

*Deyr-i dilde ey sanem yâd olsa nâmın bir nefes
Her bucaktan şevk ile bir na'ra-yı yâhû gelür* (Usûlî, G. 30/4)

*Görmeyen binâ-yı deyri âdemi
Huftedir ber-vech-i envâr gelemez* (Esif, G. 96/16)

Bazı şairler ise aşkı bir kilise gibi düşünmüş ve kendilerini de bu kilisenin kadim hizmetkârı olarak nitelendirmişlerdir:

*Cârû-keş-i deyri ışkâm ammâ
Yok bir sanem-i girişme-sâzum* (Nâ'îlî-i Kadîm, T.B. 5/VII/9)

Çeşitli topluluklar ve meclisler de yer yer kilise olarak düşünülür. Mesela “bezm-i elest”, bir kilise şeklinde değerlendirilir. Güzellik, utanma hakikat ya da devlet gibi kavramlar da zaman zaman kiliseye teşbih edilmiştir:

*Gönül ki kâfir-i deyr-i elest olup kalmış
Bakup cemâlüne sûret-perest olup kalmış* (Nâ'îlî-i Kadîm, G. 177/1)

*Bugün deyr-i cemâl içre olan zîbâ sanemlerden
Bu hüsn-i sûret-ile ol nigârün nakşî zîbâdur* (E. Nazmî, G. 1500/2)

*Cem' oldı yârân-ı elest bir oldu pes bâlâ vü pest
Deyr-i hicâb tutdı şikest seyrân benimdir bu gice* (Esif, G. 153/3)

*Ey sanem aşkınla kim vâlih u şeydâ olur
Deyr-i hakikatde ol hem-dem-i İsâ olur* (M. Fâ'ik, G. 59/1)

*Deyr-i devlet içre sûret bulmak istersen eger
Kimseye nakş itmegiçün kurma dürlü sûreti* (Zâtî, K. LXXXIX/15)

4. Savmaa (Savâmî)

Kur'an-ı Kerim'de “savmaa” kelimesinin çoğulu olan savami' kelimesi “Onlar, haksız yere, sırf, “Rabbimiz Allah'tır” demelerinden dolayı yurtlarından çıkarılmış kimselerdir. Eğer Allah'ın, insanların bir kısmını bir kısmıyla defetmesi olmasaydı, içlerinde Allah'ın adı çok anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler muhakkak yerle bir edilirdi. Şüphesiz ki Allah, kendi dinine yardım edene mutlaka yardım eder. Şüphesiz ki Allah, çok kuvvetlidir, mutlak güç sahibidir” (Hacc 40) ayetinde şeklinde geçmektedir. Savmaa, rahiplerin ve keşişlerin ibadet ettikleri zaviye, ibadethane yani mabede denir. Tasavvufta ise sufilerin ibadet için çekildikleri köşe, ibadet için özel olarak ayrılan küçük yer, zaviye anlamında kullanılır. Ayrıca, kalbin masivadan ilgiyi kesip Allah'a yönelme makamına denir. Zikir ehlini koruyup zikre yoğunlaştıran yerler ve hâller de savmaa olarak addedilir (Uludağ 2005: 307-308).

Ancak divan şiirinde savmaa sözcüğü genellikle cami anlamında veya zahitlerin inzivaya çekildiği ibadethane anlamında kullanılmıştır. Bu gibi kullanımlarda genellikle şeyhlere ve zahitlere çatıldığı görülür:

*Sâkî-i bezmün aldılar âhir ayagını
Sofî vü şeyh savma`ada el bir üdiler* (Ş. Yahyâ G. 66/2)

*Kûy-ı safâya varmağa ko savma`a yolun
Ana tarîk-i meykededen râh-ı câde yok* (Hayâlî Bey, G. 15/4)

*Aşk ser-mesti durur meykedelerde rindân
Aşk hayrânudurur savma`alarda eşyâh* (E. Nazmî, G. 1218/4)

Bazen farklı mekân ve kavramların da savmaaya benzetildiği de olur. Burada savmaa; halvet ve zahit gibi kelimelerle tenasüp hâlinde kullanılır:

*Zühhâd gibi savma`-i bâğda girmiş
Bir sebz-i kabâya kara destâre benefşe* (E. Nazmî, K. XIII/20)

*Doludur savma`a-i hâtırum efkâr-ı şî'ir
Söyledüğümce gelür dilüme güftâr-ı şî'ir* (Üsküdarlı Aşkî, G. 105/1)

*Mürşid-i savmaa-i halvetiyân-ı manâ
Dânişâmûz-ı dil-i akl-ı kül-i üstâd-ı reşîd*

(Nef'î, K. LIV/18)

C. SİMGELER, ALETLER, KİTAPLAR VE KAVRAMLAR

1. Büt (Put, Sanem, Nigâr, Mücessem, Musavver)

Aslı Buddha ismine dayanan Farsça büt kelimesi “bilinçli ve canlı olduğuna inanılan suret veya heykel, tamamen veya kısmen bir dinî yapı içinde kurumlaşmış ibadet konusu haline getirilmiş maddi obje, Allah’tan başka ilah edinilen nesne” diye tanımlanır. Batı dillerinde putun karşılığı olarak kullanılan idol “görünüş, şekil” anlamında eidos kelimesinden türetilen eidolondan gelir. Eidolon, “hayalet, belirsiz şekil, bir ayna veya suya yansıtılan suret” gibi farklı manalara sahiptir; aynı zamanda “insan zihninde oluşturulan suret” anlamına da gelir (Güç 2007: 364). Genel anlamda put; müşriklerin çeşitli maddelerden yapıp taptıkları heykel ve benzeri şeylere denir. Büt, kilise duvarlarındaki mozaik işlemeli tasvirler yerine de kullanılır. Büt kelimesi Çin ile birlikte kullanıldığında, ortak yön resim olmaktadır. Çin’in resim sanatının membaı olduğu görüşü hâkimdir. Büt yerine bazen nigâr veya sanem kelimeleri kullanılır (Öztürk ve Örs 2009:104; Onay 1992: 84-85; Pala 2011: 78-79). Eğer bir put ağaçtan, altından veya gümüşten; insan şeklinde oyularak ya da dökülerek yapılmışsa buna “sanem” denir. Aynı şekilde, insan suretinde fakat taştan yapılan puta ise “vesen” denir (Doğru ve Çelik 2005: 59).

Kur’an-ı Kerim’de putlar ve puta tapma ile ilgili birçok ayet (Enam 74, Araf 138, İbrahim 35, Enbiya 57, Hac 30, Şuara 71, Ankebut 17 ve 25, Necm 19 ve 20) vardır. Ayetler incelendiğinde; putun, Allah’tan gayrı tapılan her cisim veya varlık olduğu anlaşılır. Nuh suresinde (21-24) put isimlerinin zikredildiği görülür. Allah’a tapmak yerine böyle bir şirke girmenin cezası, ayetlerde açıkça izah edilmiştir.

Tasavvufta kişinin kendi nefsi (nefs-i emmare), put kabul edilir. Hakikati idrak etmek için Hz. İbrahim’in putları kırması gibi nefis putunu kırmak gerektiğine inanılır Fütüvvet ehli kimseler, put kırıcı, yani “büt-şiken” olarak adlandırılır (Uludağ 2005: 81). Divan edebiyatında sevgili, istiare yoluyla büt veya saneme benzetilir. Küfr kelimesinin siyah anlamına gelmesi ve kâfir kelimesiyle olan ilişkisi, böyle bir teşbihe sebep olmuştur. Büt ya da sanem kavramı, şiirde genellikle zünnâr, deyr, Çîn, ayyâr, tannâz, ra’nâ, sîm-ten ve kâfir gibi kelimelerle birlikte kullanılır.

Sevgilinin beni ve kâkülü, putperest olarak düşünülür; çünkü sevgilinin put gibi güzel şekle sahip yüzü etrafındadırlar ve onun önünde eğilirler:

*Zülfeynün arasında görüp yüzünü sandum
Bir sîm büte secde kılur iki siyeh-pûş*

(H. Hamdî, G. 83/3)

Meşhur olan bazı hadiseler de şiirle gönderme yapıldığı olur. Özellikle Hz. İbrahim’in kavminin putlarını kırması; Hz. Muhammed’in Kâbe’deki putları parçalaması; Hz. İsa’nın çamurdan yaptığı kuş heykellerine üfleyince o heykellerin canlanması gibi hadiseler, telmih ve teşbih unsuru olarak karşımıza çıkar. Hz. Yusuf da güzelliği dolayısıyla Kenan ilinin putu olarak anılır:

*Ne revâdur yine ağıyârı sana yâr idesin
Niçe bir ey büt-i Azer beni âzâr idesin*

(Adnî, G. 66/1)

*Nâ-gehân sevdi gönül bir sanem-i sîm-teni
Ağırı altuna deger büt-i Ken’ânî gibi*

(H. Hamdî, G. 188/4)

Bazen şairler, sözlerini mânâ putuna benzetir. Söyleyiş ve anlamdaki benzersizlik, put gibi eşsiz ve güzeldir:

*Kilk-i ma'nî-suver ü tab'-ı sihr-kârumdur
Nakş-pîrây-ı sanem-hâne-i i'câz u füsûn* (Nâ'îlî-i Kadîm, K. XVII/67)

*Tabım ol gamze-i şûh-ı büt-i manâdır ki
Hûn-ı şemşîr-i zebân ile verir fitneye reng* (Nef'î, K. XXXVIII/39)

Sevgili, eşsiz güzellikte bir sanemdir. Sanem gibi güzel sevgili; ay yüzlü, gümüş tenli, taze, güzel kokulu, lal dudaklı; fitneci, merhametsiz gibi birçok farklı şekilde nitelendirilir:

*Dem-â-dem cevrlerdür çekdüğüm bî-rahm bütlerden
Bu kâfirler esîri bir müselmân olmasun yâ Rab* (Fuzûlî, G. 24/2)

*Mîhr-i âlem-tâb olupdur ol büt-i mehveş bu gün
Ana nisbet mâh-ı enver sûret-i dîvârdur* (Bâkî, G. 58/6)

*Almıştır olan aklımızı bir büt-i nev-res
Ki aşkı mey-i köhne gibi hûş-rübâdır* (Nef'î, K. XXXIV/12)

*Ey büt-i attâr bana hâl-i müşgînin gibi
Anber olsun da biraz hâm olsa da mâni değil* (Nedîm, G. 74/5)

*Deyr içre seyr eden o büt-i işve kâfiri
Şiblî olursa etmeye zünnârdan güriş* (Nâ'îlî-i Kadîm, G. 148/3)

*Görenler ol büt-i ra'nâda bu hüsn-i Hudâ-dâdı
İderler levh-i hâtırdan sûtürde nakş-ı Bihzâdı* (Neylî, G. 192/1)

*Kâfir etdiler beni feryâd bu büt-hânede
Dîn ü dil gâret ider sîmîn sanemler var imiş* (Usûlî, G. 51/4)

*Geçdi ömri ehl-i derdün âh u hây u hüyile
Olmadı âlemde hem-dem bir büt-i meh-rüyile* (Dede Ömer Rûşenî, G. 74/1)

*Diller alub dîne kasd eyler hemîn
Ol büt-i ayyâr elinden el gıyâs* (E. Nazmî, G. 1068/2)

*Leblerün kâmu câm-durur sanemâ¹⁰
La'l ile el-fîrâk fîhi şifâ* (Cem Sultan, G. 3/1)

Şairler kimi zaman da emelleri, hayalleri, fitne ve garaz duygusunu bir put olarak düşünerek şiire malzeme eder:

*Nedîmâ lutf-ı Bârî-i musavverle olur bir gün
Büt-i âmâle bir ber-geşte müjgan baht-ı vârûnun* (Nedîm, G. 62/8)

*Garaz esnâmını dil Ka'besinden tâ ki dûr ettim
Gönülde mîhr ü mâha fer verir nûr-ı safâ buldum* (Hayâlî Bey, G. 360/4)

¹⁰ Cem Sultan Divanı'nda 7 numaralı gazel, "sanemâ" rediflidir.

Güzelleriyle ünlü ülke veya şehirler de şiirde teşbih unsuru olarak kullanılmıştır. Bu beldelerin güzelleri, oranın putu olarak nitelendirilmiştir:

Gelmedi bu büt-i Çigil¹¹ âh iderüz muttasıl
Rûzî şeb itdi dūd-ı dīl nevm-i seher belürmedi (N. Atâyî, G. 259/2)

Görse ol bârka-i hüsnü bütân-ı Keşmîr
Tâb-ı hayretle erirlerdi büt-i mûm gibi (Nedîm, G. 143/4)

Deyr-i cânda sen nigârün sûretin nakş itmede
İy büt-i Çîn¹² eylerem devründe ben Mânî-le bahs (E. Nazmî, G. 1062/4)¹³

2. Çelîpâ (Haç, Salib)

Haç kelimesi Türkçe'ye Ermenice'den geçmiştir. Batı dillerinde haç yerine Latince crux köküne dayanan İngilizce cross; Fransızca croix ve Almaca kreuz kelimeleri kullanılır. Grekçesi stavros olup bu kelime Türkçe'ye istavroz şeklinde girmiştir. Grekçe'de stavros "direk, sivri uçlu kazık, sırık" anlamına gelirken daha sonra haç karşılığında kullanılmıştır. Haç kelimesi; İbranice talah, Arapça salib, Farsça "dört çivi" anlamında çehâr-mîhtır (Şakiroğlu 1996: 522). Çelipa da "haç, istavroz, sâlib" gibi anlamlara gelir. Hristiyanlara mahsus bu remiz, ağaç ya da metalden mamuldur ve Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesini temsil eder. Bazı Hristiyanlar, küçük altın istavrozları gerdanlık gibi takırlar. Kimi haçların üzerine Hz. İsa resmedilir. Hristiyan din adamları, altından ve gümüşten yaptırdıkları haçı, zünnarlarının ucuna asar. Divan şiirinde oldukça renkli mazmunlardan biridir; şiirde, kadınların zülfü için de kullanılır (Öztürk ve Örs 2009: 134; Onay 1992: 101; Pala 2011: 99; Karagöz vd. 2010: 213).

Şiirde sevgilinin saçı haça benzetilir ve orijinal teşbihler ortaya konur. Bu tip benzetmelerde kâkül, put, Kâbe ve kilise gibi kelimelerle anlam ilgisi kurulur:

Kâkül-i pür-çînini dün boynına saldı habîb
Takdı san sîmîn-sanem boynına 'anberden salib (Cem Sultan G. 10/1)

Aceb zülfün çelîpâsı ne sûretden görindi kim
Perişân itdi sevdâsı huzûr-ı Pîr-i San'ân'ı (H. Hamdî, G. 177/4)

Hâlün ruhunda yandı yüz uralı zülfüne
Lâ-büdd salibe secde kılan ehl-i nâr olur (Adnî, G. 24/4)

Haç, sanem olarak nitelenen sevgilinin simgelerinden biridir. Aynı zamanda haç, sevgilinin güzelliğini ve çekiciliğini tamamlayan unsurlardandır:

Olur elbette meftûn-ı çelîpâ ol büt-i tersâ
Kinâr etmek dilersen ser-be-ser beşûde âgûş ol (Nedîm, G. 77/4)

Âgûş açalıdan beri ol duhter-i tersâ mânend-i çelîpâ
Gehvâre-i âgûş-ı Pânâyâna Mesihâ yaklaştı aslâ (Nûrî, G. 6/1)

Gözüm yaşında haçın suya salsa¹⁴ ol melek-sîmâ
Mesihâ gibi eylerdi yaşım her derde dermânı (Hayâlî Bey, G. 621/4)

¹¹ Türk boylarından birinin ismidir.

¹² Büt kelimesi, Çin kelimesiyle birlikte zikredildiğinde kastedilen genellikle kilise duvarlarındaki ikonlar yani resimlerdir

¹³ Ayrıca Edirneli Nazmi Divanı'nda 422 numaralı gazel de "sanemâ" rediflidir.

¹⁴ Haçı Suya Salmak: Hristiyanlarca kasımın yetmiş üçüncü gün haçı suya atmak âdet idi. Eski takvimlerde yer verilen bu geleneğe göre; bir papaz elindeki haçı sabah güneş doğumunda dereye, nehre ya da denize atar, Hristiyanlar suya atlayarak haçı yakalama yarışına girerdi. Haçı kim kaparsa papaza getirir ve mükafat görürdü. Bu kişinin ve haçın üzerinden akan/damlayan sular kutsal sayılır ve bir kaptı toplanarak kilisede saklanırdı (Onay 1992: 186).

*Çemenga körse bir tersâ körüp sünbülde Hak sun 'ın
Müselmân bolup igindin üzüp salgay çelîpâm*

(Sekkâkî, K. X/15)

3. Derâ (Nâkûs, Ceres)

Bu kavramlar, çan anlamındadır. Çanın ilk defa nerede ve ne zaman ortaya çıktığı kesin değildir. Bazı yazarlar, ahid sandığının bulunduğu kutsal mekâna girenlerin giymesi gereken Hz. Harun'un özel elbisesine asılı çingirakları çanla ilgili ilk işaretler saymışlardır. Ancak muhtemelen çan ilk defa MÖ 1000 yıllarında Çin'de kullanılmaya başlanmış ve buradan yayılmıştır. Bazı eski toplumların, yeryüzünü doldurduğuna inanılan kötü ve zararlı cinleri insanlardan uzaklaştırmak için çan çaldıkları bilinmektedir. Hıristiyanlardaki çan kültürünün de böyle bir hurafeden kaynaklandığı sanılmaktadır. Çan, Budist merasimlerinde ibadete çağırma için önemli bir rol oynadığı; Brahmanlar'da kurban merasiminin vazgeçilmez unsuru olduğu ve bir güç kaynağı sayıldığı aktarılmıştır. Atina'daki Proserpine rahipleri halkı ibadete çağırma için çan kullanırdı. Hristiyanlık'tan önce eski Yunan ve Roma'da çan kullanımı mevcut olmakla birlikte ilk üç asır boyunca Hristiyanlara yapılan zulüm ve baskılar karşısında ibadetler gizli şekilde yapıldığı için çan çalma yoluna gidilememişti. Hristiyan dünyasında çanın ibadete çağırma aracı olarak kullanılmasına V-VI. yüzyılda Kuzey Afrika manastırlarında başlanmış, daha sonra da Batı ülkelerine yayılmıştır (Şahin 1993: 196-197).

Eski zamanlarda sefer ve göç vaktinde çan yani ceres çalınmış. Ancak Türk âdetlerinde "kûs-ı rahil" olarak adlandırılan göç davulu çalındığı vakidir. Nakus ya da dera ise Hristiyan kiliselerinde kulelere asılan ve muayyen vakitlerde çalınan büyük çana denir (Onay 1992: 98-99). Nakus, tasavvufta cem makamı olarak bilinir. Salikin tövbe edip ibadete ve zühde yönelmesini sağlayan uyanıştır. Salike Hak'tan haber veren, onu nefsinden kurtaran, ibadete ve kanaate davet eden saikler nakus hükmünde sayılır. Ayrıca nakus, salikin avarelikten kurtulmasını sağlayan cezbedir (Uludağ 2005: 270).

Âşıkların feryatları, çan sesine teşbih edilir. Aşk acısı dolayısıyla âşığın çektiği sıkıntılar onu inletmektedir. Âşığın inilti ve feryatları, kilise çanının sesi gibidir. Hatta bu inilti ve feryatlar, kiliselerdeki çan sesini bile bastırmaktadır:

*İhfâ-yı râz-ı dil beni rüsvâter itdi kim
Dil yağmağ ile artuk ucaldı derâ sesi*

(Kavsî, G. 473/7)

*Arturdu gerçi Şeyhî feryâdını ceresden
İşitmedi kapunda âvâze-i derâyı*

(Şeyhî, G. 178/7)

Bazen âşıkların kendilerini kilise çanına benzettikleri veya sanem yüzünden kilise çanının şevke gelerek çaldığını düşündükleri de olur. Hatta kilise çanının baş aşığı oluşunu ve puthanenin viraneye dönmesini güzel sanemin kiliseyi teşrifine bağlarlar:

*Bu gamdan asılı kaldım derâ-yı deyr gibi
Başım aşâğda dilim güft ü gûda niteki zeng*

(Hayâlî Bey, K. VII/9)

*Genc-i hüsnün eyleyelden iy kamer-tal'at zuhûr
Ser-nigûn nâkûslar vîrânedür büt-hâneler*

(Üsküdarlı Aşkî, G. 61/4)

*Raks itdiren ehl-i dile deyr içre sanemdür
Hüsn-i sanem ü nağme-i nâkûs degüldür*

(Fehîm-i Kadîm, G. 102/3)

Deyr-hevâ: Terkipsiz şekilde kullanılan “deyr-hevâ” kelimesi; kilise havası, kilise musikisi anlamında kullanılır (Onay 1992: 124):

*Yok bana ol sanemin rahmî be-hakk-ı İncîl
Erganûn-ı dil eder deyr-hevâsında figân* (Şinâsî; Onay 1992: 124'ten)

4. Enkilyon (Engelyun, Enkilyon)

Bu kelime; 1) İncil, 2) Nakkaş Mani'nin yaptığı resimleri içeren Erjeng adlı mecmua 3) bir çeşit nakışlı-renkli kumaş gibi birkaç farklı manada kullanılır. Bu kelime İsa, salib ve çelîpâ ile birlikte zikredilirse maksat İncil'dir. Nakş, nigar, gül, lale ve suret kelimeleriyle birlikte kullanıldığında ise Kitab-ı Mani yani Erjeng anlaşılmalıdır. Bukalemuna da enkilyon denir (Öztürk ve Örs 2009: 216; Onay 1992: 148).

*Zîr-i begal-ı Enkilyon, destinde çelîpâsı
Tâ künbed-i gerdündan geldi bu gece yûnâ* (Esrar Dede)

*Anılsa deyr-i mugân içre ger münâcâtı
Gelir sücûda tesâvîr-i suhf-ı enkilyon* (Avnî Bey)

5. Küfr (Şirk)

Küfr, Arapça; “bir şeyi örtmek, perdelemek, izale etmek, gizlemek, nimete nankörlük etmek” gibi anlamlara gelen bir kelimedir (Karagöz vd. 2010: 390). Allah'ın varlığını inkâr etmek ve O'na ortak koşmak; hakikati örtmektir ve bu küfürdür. Tasavvufta; tefrika âleminin karanlığı, küfür kabul edilir. Kesretin vahdette gizlenmesi ve kulun fani olması da küfürdür. Ayrıca akıldan, hakiki sevgiliye hizmet ve itaat etmekten kinayedir (Uludağ 2005: 224). Kur'an'da: “Allah onlara kusursuz bir çocuk verince, Allah'ın kendilerine bağışladığı bu nimetin meydana gelmesinde O'ndan başka güçlere de yer verip şirk koşmaya başlarlar. Oysa Allah, onların ortak koşmasından da, koştuıkları ortaklardan da sonsuz derecede yücedir” (Araf 7/190) ayetinde şirkin ne olduğu çok net şekilde belirtilir.

Küfr kelimesi genellikle sanem, zünnar, âşk ve büt gibi mazmunlarla tenasüp hâlinde kullanılır:

*Perde ney ise küfr ile İslâm arasında
Zâhirdür anı dime Müsülmân dahı bilmez* (Ahmedî, G. 276/7)

*Beni endîşe-i hirmen tarîk-i küfre salmışdı
Ümîd-i lutf u ihsânun belümden açdı zünnârı* (Fuzûlî, K. XXIX/38)

*Sana derler büt-i Çîn zülfüne zünnâr söylerler
Zihî îmânı yoklar küfr söylerler hatâ derler* (Fuzûlî, G. 74/4)

6. Sübha

Sübha, Arapça; “tesbih” anlamındadır. Sözlükte “suda hızla yüzüp mesafe almak” mânasındaki sebh/sibâha kökünden türeyen tesbih, terim olarak Cenâb-ı Hakk'ı ulûhiyyetle bağdaşmayan her türlü eksiklik ve noksanlıktan tenzih etmeyi ifade etmektedir (Yurdagür 2011: 527). Tesbih kelimesi Allah'ı zikretmenin yanında zikirlerin sayısını belirlemede kullanılan aletin adı olmuş ve Türkçe'de ses uyumuna göre “tespîh” şekline dönüşmüştür (Bozkurt 2011: 529). Günümüzdeki formuyla en erken örnekleri Hinduizm'e kadar götürülebilen tesbih kültürünün antik Peru'da ipe düğüm atmak şeklinde uygulanan ve “quipu” denilen hesaplama sistemiyle ilişkisi olması muhtemeldir. Güney Amerika'da Guiana yerlileri bayram ve kutsal günlerin tespitinde düğümlü iplerden oluşan takvim kullanmışlardır. Çin'de Yung-ching-che zamanında ipliklere atılan

farklı düğümlerin sayıları ve aralıkları farklı anlamlar ifade ediyordu. İpliğe dizili boncuklardan oluşan gerdanlık gibi tesbihe geçişin zamanı kesin şekilde bilinmemekle beraber ilk defa Ortadoğu’da kullanılmış olması muhtemeldir. Eski Mısır’da firavun Tutankamon’un mezarında bulunan otuz yedi taştan müteşekkil bir nesnenin dua etmede kullanılan bir tesbih olduğu düşünülmektedir. Yakınoğu’da tesbihin bilinen formuyla kullanıldığı en önemli gelenek Hristiyanlık’tır. Batı dillerinde tesbih karşılığında kullanılan “rosary”/“roaire”, Latince “rosarium” (gül çelengi) kelimesinden gelmektedir. Bu kelime Hz. Meryem’in güllerden oluşan tacını ifade etmektedir. Tesbihin gülle ilişkilendirilmesi Hristiyanlık’ta gülün bâkire Meryem’in sembolü olduğundan kaynaklanmaktadır. Umumiyetle Hristiyanlık’ta tesbih geleneği ilk Haçlı seferleri sonrasında XII. yüzyıldan itibaren Aziz Dominik’le (Saint Dominique) başlatılır. Doğu Hristiyanlığı’na göre tesbihi kullanan ilk kişi Antonohy the Great’tir. XV. yüzyıldan itibaren kilise resimlerinde tesbih görülmeye başlar (Demirci 2011: 532-333).

Divan şiirinde, rahip ve keşişlerle bağlantılı olarak; zünnar ve küfr ile tenasüp hâlinde bu kelimenin kullanıldığı görülür:

Ol rind Nâ’îlî k’ola hem-reng-i küfr-i dîn
Zünnâr ü sübha lâzime-i dest ü düş olur (Nâ’îlî-i Kadîm, G. 132/5)

Zünnârım ola sübha-i mercân-ı sirişkin
Laht-ı cigerim zahm ile sad-pâre degilse (Şeyh Gâlib, G. 292/2)

7. Tevrat-Zebur-İncil

Tevrat, sözlükte; “kanun, talim ve şeriat” anlamına gelir. İstilah olarak Allah’ın vahiy yoluyla Hz. Musa’ya kavmine tebliğ etmesi için indirdiği kitabın adıdır. Kur’an’da bu semavi kitaptaki emirlerin Yahudiler tarafından tahrif edildiği bildirilir. Yahudiler, Tevrat’ın birbirinin tamamlayıcısı olduğuna inandıkları beş kitaptan müteşekkil olduğuna inanır. Bunlar; Tevkin, Huruç, Tevrat, Sayılar ve Tesniye’dir (Karagöz vd. 2010: 660). Zebr veya Zebur, sözlükte; “kitap, cüz, kitap yaprağı, yazı yazma, söz, yazı, akıl, mektup” gibi anlamlara gelir. Literatürde ise Allah’ın Hz. Davud’a vahy ile gönderdiği mukaddes kitabın adıdır. Zebur’un aslı kayıptır; Eski Ahit’teki “mezmurlar” bölümünün Zebur olabileceği söylenir (Karagöz vd. 2010: 710-711). İncil; Hz. İsa’ya verilen ilahi kitabın Kur’an-ı Kerim’deki ismidir. İncil; “iyi haber, müjde” gibi anlamlara gelir. Hristiyan dünyasında kabul gören Matta, Markos, Luka ve Yuhanna incillerinden başka Barnaba ve Saint Thomas incilleri de meşhurdur. Matta, Markos, Luka ve Yuhanna incilleri, 325 yılında toplanan İznik Konsülü’nün kararıyla oluşturulmuştur (Karagöz vd. 2010: 317). Tasavvufta kaynağı “Sıfatlar” olan bütün isimlerin tecellilerine Tevrat; kaynağı “Zat” olan isimlerin tecellilerine İncil; bütün isim ve sıfatların tecellilerine Furkan; mutlak Zat’ın tecellisine ise Kur’an denir (Uludağ 2005: 390).

Divan şiirinde sevgilinin yüzü; İncil, Tevrat veya Zebur sayfası olarak düşünülür. Bu sayfanın okuyucusu ise ya âşıklardır ya da sevgilinin yanağındaki ayva tüyleridir. Bazen de sevgilinin yüzü güzellik kitabının mushafıdır. Bu teşbihlerin belirgin olması için küfür alametleri sayılan zünnar ve sanem gibi kavramlar da birlikte zikredilir:

Hat-ı dil-keş ki kenâr-ı leb-i la’lünde-durur
San Mesîhânun öninde turur iy cân İncîl (E. Nazmî, G. 4128/3)

خط آمد و اکنون هم کافر بچه چشمش
انجیل ستم خواند از روی کتاب اما¹⁵ (Nedîm, Farsça G. 1/3)

Bir musavver rûh kılmuş ol büt-i tersâyı Hak
Kıssa-i Yûsuf cemâli mushafından bir varak
Ebter olsun almayan ışkî Zebûrundan sebak

¹⁵ Sakalı geldi de yine bir kâfir çocuğu olan gözü, sitem İncilini okumada.

Şol kuloğlı beg güzel kim nâmu Dâvud Bâlidür (Üsküdarlı Aşkî, Mus. CX/2)

*Işk âyetini okuyup İncîl-i hatından
Bağladı saçı küfri ile biline zünnâr* (Üsküdarlı Aşkî, G. 47/9)

Naatlarda bu semavi kitapların gerçek anlamlarıyla kullanıldığı da olur. Ancak bu gibi kullanımlar, bu semavi kitapların Hz. Muhammed'in peygamberliğini müjdelemeleri dolayısıyladır:

*Nezelet fi'l-kitâbi ve'l-İncîl
Kutibet fi'z-Zebûri ve't-Tevrât* (Şeyhî, K. XV/22)

*Hem-nâm-ı fahr-ı âlem kim nâmu ile oldu
Mihrin felekde mensûh İncîl-i iştihârî* (Nedîm, K. XXXI/13)

*Mübeşşer oldu İncîl içre âyîn-i semâ'ından
Mesîhin remz ü îmâsı Celâlüddîn-i Rûmî'dir* (Esrar Dede, K. VIII/10)

8. Zünnar

Greğe “zone” kelimesinden gelen zünnar, Süryanice asıllıdır. İlk defa keşişlerin taktığı bir kuşak olan zünnar, Farsça'da “Brahmanlar tarafından kutsal kabul edilen ip” anlamında kullanılır. İslam literatüründe “darüislamda yaşayan gayrimüslimlerin dinî alameti olarak takmakla yükümlü kılındıkları parmak kalınlığındaki kuşak veya kemer”i ifade eder. Belli bir dönem, elbise üzerine dikilen bal renginde bir kumaş parçası olması dolayısıyla “aselî” diye de adlandırılmıştır (Yavuz 2013: 572-573). Genel olarak; on iki düğümlü papaz kuşağına denir. Mecusi ve Hristiyan rahipleri, bir alamet olarak bu kuşağı bağlar. Uçları püsküllü bu örme kuşak, günümüzdeki robdöşambrların kuşaklarına benzer. Zünnar bağlayanlar, püskülün ucuna haç asarlar¹⁶ ki bu durum, evlenmemeye delalet eder. Divan şairleri, sevgilinin saçlarını; siyahlığı dolayısıyla küfre, uzun ve örgülü olması dolayısıyla da zünnara benzeter. Zünnar, tasavvufta kendini Allah'a adama, riyazet ve hizmet alametidir (Onay 1992: 448; Pala 2011: 496). Sevgiliye hizmet ve itaat etmeye azm ve kastetmek, hizmet kuşağını kuşanmak, gayret kemeri takmak, kendini Hakk'a vakfetmek; zünnar bağlamakla ilişkilendirilir. Bunların zıddı olarak halk tarafından övülme arzusu ve dünyaya gönül vermek de zünnar kabul edilir (Uludağ 2005: 398). Sevgiliye sadakat noktasında zünnar bağlama hakkında Doğu edebiyatlarının en meşhur anlatı örneği Şeyh San'an'a aittir. Rüyasında görüp âşık olduğu Rum kızını bularak aşkı uğruna dinini değiştiren, zünnar bağlayıp domuz çobanlığı yapan Şeyhî'nin başından geçenler oldukça manidardır (Kıssa hakkında bilgi için bkz. Babür 2013).

Anlam genişliği dikkate alındığında; herhangi bir amaca yönelik sıdk ile çalışma, mecazen zünnar bağlamak olarak kabul edilmiştir. Âşığın sevgiliye olan sadakatini anlatmak için zünnar bağlamak tabiri kullanılır. Durum ne olursa olsun, bağlanan zünnarı kesmek; en büyük sadakatsizliktir. Aşk, bir zünnar olarak kabul edilir. Bu zünnarı beline bağlamaya niyetlenen kişi, çekilecek her çileyi göze almış demektir:

*Zünnâr-ı aşk bilüne kim bağladı disen
Deyr-i cihânda bir sanemün yâdigâridur* (Mesîhî, G. 49/3)¹⁷

*Deyr-i cihânda bir sanem-i şîve-kâr ile
Zünnâr-bend-i 'ışk olalı hâlümüz harâb* (Nâ'îlî-i Kadîm, G. 13/4)

*Sanemler hidmetin tâ'at bilen rind ecrsiz kalmaz
Kılur min rişte-i tesbîh işin her târ-ı zünnârı* (Fuzûlî, G. 300/6)

Mukîm-i deyr-i aşkın ey büt-i nâz

¹⁶ *El mi virür o mug-beçenün genc-i hüsnine / Hañcer yılan dili ser-i zünnâr ham-be-ham* (N. Atayi, G. 143/4)

¹⁷ Hayali Bey Divanı'nda (G. 88/3) aynı beyit geçmektedir. Ancak bu beytin ve dâhil olduğu gazelin gerçekte Hayâlî Bey'e mi yoksa Mesîhî'ye mi ait olduğunu tespit etmek mümkün olmamıştır. Bu durum, ayrı bir çalışmanın konusudur.

Aceb mi bağlasa zünnâr-ı firkat (Nûrî, G. 10/10)

Her zâhidin kim tesbîhi şol zülf-ü pür-çîn olmadı
Zikri hebâ vü herzedir seccâdesi zünnâr imiş (Nesîmî, G. 202/11)

Zahid ve softa kimselerin riya ehli olduğunu vurgulamak maksadıyla da gizlice zünnar bağladıkları, şairlerce iddia edilir. Bazen de ibadeti gösteriş için yapan softalara benzememek için zünnar gibi şeylerin görüntüsü ardına sığınıp hakikatte samimi ibadet etmek tavsiye edilir. Tam tersi olarak, herkese güvenilmeyeceğini vurgulamak için de zünnar mazmunu kullanılır:

Ka'be ihrâmına zâhid dediler bel bağladı
Eyledüm tahkîk anun bağlanduğı zünnâr imiş (Fuzûlî, G. 130/4)

Olma meftûn-ı riyâkârî-i ehl-i tezvîr
Subhasunun neseb-i riştesi zünnâra çıkar (Nâbî, G. 72/5)

Zünnarı kesip atmak ise İslam'a geçmek ya da İslam'a dönmek anlamlarında kullanılır. Sanem gibi olan sevgilinin aşkı, âşıklara zünnar bağlatıp kestirir ya da kendisi zünnar keser. Bazen de sevgili dininden döner ve zünnarını keser:

Zülfün gidermiş ol sanem kâfirliđin komaz henüz
Zünnârını kesmiş velî dahi müselmân olmamış (Ahmet Paşa, G. 128/4)

Görüp zülfünle ebrûnu meger kim iy büt-i ra'nâ
Kimi zünnârı kat' itmiş kimi mihrâbdan geçmiş (Üsküdarlı Aşkî, G. 194/3)

Şairler sevgilinin saçlarını; siyahlığı dolayısıyla küfre, uzun ve örgülü olması dolayısıyla da zünnara benzetir:

Deyr-i âlemde Hayâlî kime âşıkdur desen
Ey büt-i İsi-nefes sen saçları zünnâradur (Hayâlî Bey, G. 16/5)

Zülfün ol zünnârdur kim nûr-ı îmân andadur
Ruhların ol nârdur kim âb-ı hayvân andadur (H. Hamdî, G. 71/1)

Gerçi kim kâfirleyn zülf-i ruhun âyîn tutar
Kara geyüp şedd-i zünnâr eyler ugrın dîn tutar (Hecrî, G. 36/1)

SONUÇ

Allah Kur'an'daki ifadeleriyle; insanları, inananlar ve inanmayanlar diye iki gruba ayırır. Mesela: *Sizi yaratan O'dur. Ama kiminiz inkâr, kiminiz iman ediyor. Allah yapıp ettiklerinizi görmektedir* (Tegabün 2) ayeti bu durumu net şekilde ortaya koyar. İslam; insanlar arasında ırk, renk, dil ve coğrafya esasına dayalı başka herhangi bir fark gözetmez ya da ayırım yapmaz. Allah'ın kaidelerini kabul edenler mümin ve Müslümandır. İslam dinine inanmayan bütün grupları adlandırmak için "gayrimüslim" kelimesi kullanılır. Bunlara küfr kelimesinden türetilen çeşitli adlandırmalar (kâfir, kefere, küffar, kâfirun vb.) yapılır. İnançları bakımından gayrimüslimler semavi kitap sahibi olanlar yani ehl-i kitap, kitap sahibi olup olmadıklarında şüphe bulunanlar ve diğer inanç sahipleri olmak üzere üçe ayrılmıştır.

Oldukça kozmopolit bir yapıya sahip olan ve farklı unsurları bünyesinde barındırmış olan Osmanlı, bayrağı altında yaşayan azınlıkların din ve kültür motiflerini bir zenginlik saymıştır. Osmanlı yönetimi, kendi devlet sınırları içinde yaşayan her bireyi ve her inanç topluluğunu emanet olarak görmüştür. Farklı bazı hukuki, askeri ve ekonomik uygulamalar dışında bu azınlıklar Osmanlı adaleti karşısında eşit sayılmıştır.

Farklı inanç ve milliyetlere sahip halkların aynı çatı altında yüzyıllarca birlikte yaşamış olması, dikkate değerdir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin yönetim politikasının yanında farklı inanç ve etnisiteye sahip halkların birbirini yeterince tanmasıyla da alakalıdır. Farklı inançlara ait kavramların divan şairlerince bu derece özümsemiş ve biliniyor olması, şairlerin sadece medrese

eğitimi almış olmalarıyla izah edilemez. Bu durumun toplumda bir karşılığının olması gerekmektedir.

Devletin gücü nispetinde kültür sanat ve edebiyatının da geliştiği aşikârdır. Askeri ve ekonomik olarak zirvede olunan yüzyıllarda, edebiyat da zirvededir. Muhtevası itibarıyla oldukça zengin olan divan edebiyatı, aynı zamanda arka planında çok kültürlü ve zengin bir referans dünyasına sahiptir. Osmanlı'nın hoşgörü siyasetinin izlerini şiirde görmek mümkündür. Farklı inanç öğelerine dair kavramların sevgili ve dünyaya dair şiirlerde kullanılması, teşbih ve temsil unsuru olarak bu kelime ve kavramların mazmunlaşması, bunun kanıtıdır.

Klasik Türk şiirindeki gayr-ı İslami unsur örnekleri tabii ki buradakilerle sınırlı değildir. Klasik Türk edebiyatının başlangıcından bitişine kadar geçen sürede kaleme alınmış neredeyse her divanda bu kavramlara rastlamak mümkündür. Bu çerçevede; ele alınan örnekler incelendiğinde; belli bir ilmî seviyede olan klasik Türk edebiyatı şairlerinin kavramları ve mazmunlaşmış ifadeleri kullanırken kelime bilgisiyle sınırlı kalmadıkları görülmektedir. Kavramlar kullanılırken o kavramın sadece temel anlamıyla yetinilmemektedir. Şairler, İslam dışındaki bu dinlerin inanç sistemlerini ve bu inançların ibadet esaslarını da bildiklerini şiirlerinde göstermektedir.

Farklı dinî inançlara ait bu kavram ve mazmunların divan edebiyatının her yüzyılında kullanıldığı görülür. İncelenen örneklerde dikkat çekici noktalardan biri, 16 ve 17. yüzyıl şairlerinin bu mazmunları kullanmada daha özgün olduğudur. Bu durum, doğal süreçler ve ilmî gelenekler dikkate alındığında oldukça normaldir.

Dikkat çeken bir diğer husus, kullanılan gayr-ı İslami kavramların daha çok Hristiyanlıkla ilgili olmasıdır. Bundaki temel sebep ise sosyal hayatta ve hükmedilen topraklarda Hristiyanların daha büyük yekûn tutması olmalıdır. Tabii kullanılan kavramlar Hristiyanlıkla ya da diğer semavi dinlerle sınırlı değildir. Ateşperestlik veya putperestliğe dair kavramlar da klasik Türk şiirinde yer bulmuştur.

Kendisinden ve bildiği şeylerden başkasına genellikle dost olmayan modern insan, geçmişteki devletlerin yönetim politikalarını, fikir, sanat ve edebiyat adamlarının tavırlarını öğrenmedikçe bu düşmanlığa devam edecektir. Kendisinden olmayanı dışlamak yerine onu tanımak ve içselleştirmek açısından; klasik Türk şiirinde bu kavramların kullanımı iyi bir örnektir. Toplumun bilgin ve âlim kesiminde yer alan divan şairlerinin bu inançlara vakıf olduğu aşikârdır. Buradan çıkarılması gereken en önemli sonuçlardan birisi; modern toplumdaki aydınların, sanatçıların ve edebiyatçıların farklı inanç ve düşüncedeki toplulukları tanınması gerekliliğidir. Müspet yöndeki tanıma çabası, düşmanlığı azaltacak ve birlikte yaşama kültürünü canlandıracaktır.

KAYNAKÇA

- AKKUŞ, M. (Haz.) (1993). *Nef'i divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ARSLAN, Mehmet (Haz.) (2011). *Şeref Hanım Divanı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- AYAN, Hüseyin (Haz.) (2002). *Nesîmî Hayatı Edebî Kişiliği Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni*, Ankara: TDK Yayınları.
- BABÜR, Yusuf (2013). "Şeyh-i San'an Kıssasına Dair", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/13 Fall*,509-516.
- BİCE, Hayati (2015). *Hoca Ahmed Yesevi Divan-ı Hikmet*, Ankara: TDV Yayınları.
- BİLKAN, Ali Fuat (Haz.) (1997). *Nâbî Divanı* (II Cilt), İstanbul: MEB Yayınları.
- BİLTEKİN, Halit (Haz.) (2003). *Şeyhî Divanı İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin*, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BOZKURT, Nebi (2011). "Tesbih", *DİA, XL*, 529-532, Ankara: TDV Yayınları.
- DEMİRCİ, Kürşat (2011). "Tesbih", *DİA, XL*, 532-533, Ankara: TDV Yayınları.

- DİNÇ, Reyhan (2010). XVIII. Yüzyıl Dîvân Şâiri Mehmed Sıdkî Esîf ve Dîvânı (İnceleme-Metin), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Divan-ı Selîmî, TBMM Kütüphanesi D. No: 201701734
- DOĞAN, Muhammet Nur (Haz.) (2004). *Fatih (Avnî) Divanı ve Şerhi*, İstanbul: Eminönü Belediyesi Yayınları.
- DOĞRU, Erdinç ve Kemal Çelik (2005). *İbnü'l-Kelbî/Geçmişten Günümüze Putlar*, Ankara: Fecr Yayınları.
- DÜŞÜNGEN, Beyza (Çev.) (1968). *İbn al-Kalbî Putlar Kitabı*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- ERASLAN, Kemal (Haz.) (1999). *Mevlana Sekkâkî Divanı*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERDEM, Sadık (Haz.) (2005). *Neylî ve Dîvânı*, Ankara: AKMB Yayınları.
- EREN, Abdullah (Haz.) (2014). *Sıdkî Dîvânı-İnceleme ve Metin*, Ankara: Altınpost Yayıncılık.
- EROL, Erdoğan (Haz.) (1994). *Sükkerrî Hayatı Edebî Kişiliği ve Divanı*, Ankara: AKMB Yayınları.
- ERSOYLU, Halil (Haz.) (2013). *Cem Sultan'ın Türkçe Divanı*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERTEM, Rekin (Haz.) (1995). *Şeyhülislam Yahyâ Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- FELEK, Özgen (2007). *Fehîm-i Kadîm Divanı'nın Tahlili*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÖLPINARLI, AbdülBâkî (Haz.) (2004). *Nedîm Divanı*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- GÜÇ, Ahmet (2007). "Put", *DİA*, XXXIV, 364-365, Ankara: TDV Yayınları.
- GÜNDÜZ, Şinâsî (2003). "Mecusilik", *DİA*, XXVIII, 279-282, Ankara: TDV Yayınları.
- GÜNYÜZ, Melike Erdem (2001). *Ahmedî Divanı'nın Tahlili*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÜRKAN, Salime Leyla (2003). "Manastır", *DİA*, XXVII, 558-560, Ankara: TDV Yayınları.
- GÜRKAN, Salime Leyla (2008). "Ruhban", *DİA*, XXXV, 204-205, Ankara: TDV Yayınları.
- GÜRTUNCA, M. Faruk (Haz.) (2007). *Ebû Cafer Muhammed Bin Cerirü't-Taberî Tarih-i Taberî*, IV Cilt. İstanbul: Sağlam Yayınevi.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan (2013). *Dünya İnançları Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- İPEKTEN, Haluk (Haz.) (1990). *Nâ'îlî Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- İSEN, Mustafa (Haz.) (1990). *Usûlî Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- İSPİRLİ, Serhan Alkan (Haz.) (2009). *Divan-ı Verne (İnceleme-Metin)*, Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları.
- KALÇO, Şebnem Çambel (2019). *Manastırlı Salih Fâik ve Divanı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KALKIŞIM, M. Muhsin (Haz.) (2013). *Şeyh Gâlib Dîvânı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KARAGÖZ, İsmail-vd. (2010). *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: DİB Yayınları.
- KARAKÖSE, Saadet (1994). *Nevî-zâde Atâyî Divanı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KASIR, Hasan Ali (Haz.) (1996). *Esrar Dede Hayatı Edebî Kişiliği ve Divan'ının Karşılaştırmalı Metni*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KUFACI, Osman (2006). *Adnî Divanı ve Adnî Divanında Benzetmeler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KURNAZ, Cemal (1996). *Hayâlî Bey Divânı'nın Tahlili*, İstanbul: MEB Yayınları.
- KÜÇÜK, Sabahattin (Haz.) (2011). *Bâkî Dîvânı (Tenkitli Basım)*, Ankara: TDK Yayınları.
- MENGİ, Mine (Haz.) (2014). *Mesîhî Dîvânı*, Ankara: AKMB Yayınları.

Muhibbi Divanı (Matbu Nüsha) (1325). İstanbul: Dersaadet Matbaa-yı Amire.

ONAY, Ahmet Talat (1992). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Ankara: TDV Yayınları.

ORHAN, Mehmet (2012). *Benderli Cesârî Divanı, Hayatı, Divanındaki Mazmunlar, Dini Tasavvufi Kavramlar ve İnsan*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat: Gaziosman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZTÜRK, Mürsel ve Derya ÖRS (2009). *Mütercim Asım Efendi Burhan-ı Katı*, İstanbul: TDK Yayınları.

ÖZYILDIRIM, Ali Emre (1995). *Hamdullah Hamdî Divanı'nın Tenkitli Metni*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

PALA, İskender (2011). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: Kapı Yayınları.

PARLATIR, İsmail (Haz.) (2012). *Fuzûlî Türkçe Divan*, Ankara: Akçağ Yayınları.

RAHİMİ, Farhad (2011). *Kavsî Divanı'nın Dil İncelemesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ŞAHİN, M. Süreyya (1993). "Çan", *DİA*, VIII, 196-197, Ankara: TDV Yayınları.

ŞAKİROĞLU, Mahmut H. (1996). "Haç", *DİA*, XIV, 522-524, Ankara: TDV Yayınları.

ŞENTÜRK, Ahmet Atilla (2015). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu Cilt I*, İstanbul: Osedam Yayınları.

TARLAN, Ali Nihad (Haz.) (1992). *Hayâlî Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.

TARLAN, Ali Nihad (Haz.) (1992). *Ahmet Paşa Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.

TARLAN, Ali Nihad (Çev.) (2016). *Selîmî (Yavuz Sultan Selim) Divanı*, İstanbul: Kökler Yayınları.

TATLIKATIK, Cihan (2020). *İzzet Ali Paşa Divanı'nın Tahlili*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon: Afyonkocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TAVUKÇU, Orhan Kemal (1990). *Dede Ömer Rüşenî Hayatı Eserleri ve Divanı'nın Tenkidli Metni*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TÜRKER, Yusuf (Terc.) (2010). *Ragıb el-İşfahani Müfredat (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, İstanbul: Pınar Yayınları.

ULUDAĞ, Süleyman (2005). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kabalcı Yayınları.

UZUN, Süreyya (2011). *Üsküdarlı Aşkî Divanı Tenkitli Metin, Nesre Çeviri ve 16. yy. Osmanlı Hayatının Divandaki Yansımaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÜST, Sibel (2011). *Edirneli Nazmî Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÜSTÜNER, Kaplan (2010). *Enderunlu Hasan Yâver Divan (İnceleme, Metin, Çeviri, Dizin)*, Ankara: Birleşik Yayınları.

YAVUZ, Yusuf Şevki (2013). "Zünnar", *DİA*, XLIV, 572-573, Ankara: TDV Yayınları.

YENİKALE, Ahmet (Haz.) (2011). *Sünbülzade Vehbi Divanı*, Kahramanmaraş: Ukde Yayınları.

YILMAZ, Ayşe (2010). *Nûrî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Divanı ve Divanı'nın İncelemesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon: Afyonkocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YURDAGÜR, Metin (2011). "Tesbih", *DİA*, XL, 527-527, Ankara: TDV Yayınları.

ZÜLFE, Ömer (Haz.) (2016). *Hecrî Kara Çelebi Muhyiddin Mehmed Divanı*, Ankara: TDK Yayınları.

<https://elmustafa.com.tr/assets/documents/zati-divanipdf.pdf>